

PORTRETI

LOUIS ADAMIČ

V juliju so v Prapročah pri Grosupljem odprli spominski Adamičev muzej. Ta muzej in znanstveno komentirana slovenska izdaja njegovih izbranih del bosta prispevala k preciznejši podobi tega »fanatika samovidstva« (v samovidstvu je bila njegova moč in nemoč), samouka, ki se je znašel in se angažiral v dveh okoljih, na dveh kontinentih, v treh različnih dobah (pred drugo vojno, v vojni in po njej), kar je za eno samo kratko življenje izreden primer. Ta »maverick« našega rodu, nekomunist, je s svojim življenjskim delom utiral pot novi družbi in nam podal preneljivo analizo hipokritičnega antikomunizma, pod katerega masko se danes skrivajo osvajalski monopoli.

»Naš čas potrebuje pisatelje velikega srca, ki čutijo z vsem človeštvom.«

L. Leonov 1965 na Bledu

1

V New York Library so mi pripovedovali, da je mesece in mesece posedal v knjižnici in napeto študiral. Pregledoval je gradivo za knjige, ki jih je pripravljaj. Malo je bilo tako trdovratnih »knjižnih moljev« v tej newyorški biblioteki. Delavnost in živo vnemo za pisanje, ki ju je prinesel s sabo iz »old country«, je združil z ameriško delovno mrzlico.

Ko sem se vozil iz Washingtona proti New Yorku po samotni pokrajini mimo osamljenih farm sredi zelene, negovane ravnine z izrastki gozdičev, mi je prihajala na misel njegova domačija v Milfordu. Po opisih se mi je zdelo, da mora biti tudi v tistem koncu New Jerseyja podoben svet s podobnimi samotnimi farmami, kot je bila njegova. »Leta 1937 sem kupil majhno staro farmo, na kateri živim. Rad živim na deželi, kjer se lahko sprehajam, imam pse in obdelujem les.«

Avtobus je drvel po črnem asfaltu s tremi tiri v vsako smer. Pravijo, da je to najbučnejša arterija Amerike. Pred sabo pa sem videl izraziti obraz intelektualca z zelo visokim čelom. Koža na licih se mu še ni gubala, a je bila nezdravo bleda. Potem sem spet gledal visoko postavo, ki se je pravkar rahlo upognila v nervozni kretnji sredi nagle hoje. V tej drži sem ga ujel, ko je nekoč spomladi 1949 prečkal ulico sredi Ljubljane.

Farne s silosi, od daleč podobnim vaškim zvonikom, so bežale mimo nas. Okrog in okrog so bila polja, tu in tam gozdič. V Milfordu, na nekem podobnem kraju, so na doslej nepojasnen način strelili iz puške jeseni 1951 pretrgali življenje tega samorastnika našega rodu, ki se je v novem svetu visoko povzpel kot pisatelj in kot izreden politični »maverick« (pisatelj, ki ne pripada nobeni stranki). Kot fant, star dobrih štirinajst let, se je v zadnjem hipu pred prvo svetovno vojno, leta 1913 izselil v Ameriko.

Louis Adamič je samorastnik posebne vrste. Ko je prvič zagledal prese-netljivo varljivo fasado newyorških nebotičnikov (fasade so vsaka po svoje

varljive), je bil že usmerjen: za sabo ima dva razreda gimnazije in — kar je mnogo pomembnejše — že pisateljuje. Ko je bil star dvanajst let, je v nekem mladinskem listu objavljaj svoje literarne prvence. V doti, ki jo je prinesel s sabo v novi svet, pa je bilo še nekaj: učitelj in vzorniki, ki so mu razvneli prizadevnost. »Odločilno je vplival name Ivan Cankar, slovenski pisatelj, čigar novelo 'Hlapec Jernej' sem prevedel v angleščino. Objavljena je bila 1926. leta v založbi 'Vanguard Press'.« Se poprej pa je prevedel več del srbskih, hrvaških in slovenskih pisateljev. Če imamo vse te prvine pred očmi, nam je njegovo življenje v Ameriki logična in dosledna hoja po začrtani poti iz starega kraja. Kjer koli živi — kot priložnostni delavec, vojak, popotnik ali uslužbenec pri ladjevodih — povsod pisateljuje. Njegova prva knjiga je »Dynamite« — oris krvave zgodovine bojev ameriškega proletariata. Cankarjev »Hlapec Jernej« je umetnina, »Dynamite« je dokument, v katerem je zbrano pretresljivo gradivo. Še nekaj ga loči od vzornikov, ki so mu bili odločilni: poleg pisanja se je z veliko ambicijo vrgel v — akcijo. Karakter, prvo znanje in levo socialistično usmerjenost mu je dal ali vsaj nakazal stari svet; novo znanje in širino pa novi svet. Sadika se je razrasla, dozorela v novi klimi.

V njegovem delu se prepletata pisanje in akcija. Tudi »old country« se posveča zdaj s peresom, zdaj z dejanjem, zdaj z literarnim delom, zdaj z novinarstvom — kar pač presodi, da bo bolj učinkovito. *Pred vojno* je napisal knjigo »Native's Return«, v njej je upodobil kralja Aleksandra, in izdal brošuro »Struggle« — Boj. V zadnji je na dlani beli teror v jugoslovanskih zaporih. Tekst za »Struggle« mu je pripravil Edvard Kardelj, Adamič ga je prevedel in prilagodil za ameriške razmere. Kardeljev rokopis mu je bil izročil Boris Kidrič, s katerim sta se sestajala v dneh njegove prve »vrnitve«. Protest z gradivom iz »Boja« so podpisala najbolj znana imena ameriške književnosti: Theodor Dreiser, Upton Sinclair, Sherwood Andersen, John Dos Passos, Erskine Caldwell in drugi.* V o j n i propagira naš osvobodilni boj, razkrinkava mit o Mihajloviću, zbira sredstva za našo vojsko in izkorišča svoj vpliv v Beli hiši za to, da bi odvrnil zaveznike od nameravanega izkrcanja na ozemlju nove Jugoslavije. — P o s v o b o d i t v i si prizadeva, da bi ZDA čimprej priznale FLRJ in napiše knjigo o »Orlu in koreninah«. Kdor bo skrbno preštudiral obilno gradivo o njegovi dejavnosti med vojno in po njej, ta nam bo posredoval

* Protestno pismo, ki ga je poslal specialni komite ameriških intelektualcev v novembru 1953 tedanjemu jugoslovanskemu ambasadorju v Washingtonu dr. Leonidu Pitamicu, je podpisalo 43 znamenitih imen. Na čelu liste je Roger N. Baldwin, tedanji predsednik Internacionalnega komiteja za politične obsojence. Po podatkih, ki so na voljo temu komiteju, je rečeno v pismu, je trenutno v jugoslovanskih zaporih 2100 političnih nasprotnikov režima Aleksandra I., okrog 120 pa je doslej ugotovljenih primerov političnih umorov v teh zaporih. Med njimi so mnogi taki, ki so umrli na posledicah torture na policiji. V pismu je dalje rečeno, da je komite sprejemal poročila o vsem tem iz najrazličnejših virov ter da je že često interveniral v posameznih primerih, ki so prodrli v svetovno javnost. Podrobne, obširne informacije pa je nedavno sprejel od očividca Louisa Adamiča, ki je njegov član. »Položaj gospoda Adamiča kot resnicoljubnega in preciznega pisatelja je nesporen.« je rečeno v pismu. Protest se opira na gradivo iz »Struggla«, ozadje vsega, tako je poudarjeno v brošuri, pa je obdelano v knjigi »The Native's Return«. Na tem primeru, ki je v zvezi z zgodovino KPJ, je na dlani karakter in vloga Aleksandrove Jugoslavije, Adamičeva dejavnost v tistem času in moralno politična sila internacionalnih kulturnih krogov.

resnično podoba o tem, kolikšen je njegov delež pri vsem tem. Iz splošno znanih destev in iz njegovih tiskanih del je na prvi pogled razvidno, da njegov osebni del ni niti majhen niti kratkotrajen, saj se nabira v skoraj vsej drugi polovici njegovega življenja. Adamiču pripada edinstveno mesto med našimi izseljenci.

2

Spoznal sem ga tiste nemirne pomladi 1949, ko je bila nad Jugoslavijo mora stalinske grožnje. Tedaj je znova prišel v staro domovino. Pričel je pripravljati svojo zadnjo knjigo *Orel in korenine*. Seznanjal se je z razmerami v Jugoslaviji, ker so ga živo zanimale in ker bi rad zbral dovolj snovi za to svoje drugo delo o stari domovini, ki bi ga dodal trinajstim knjigam, posvečenim ameriški »džungli«. Pravkar se je vrnil s sestanka v neki vasi na Gorenjskem, kjer so ustanavljali živinorejsko zadrugo. Bil je ves vnet in svež od vtisov, ki jih je dobil na tem ustanovnem sestanku. Pritegnilo ga je snovanje nečesa novega, protikapitalističnega, obetajočega, ljudskega. Pripovedoval mi je, da je ves večer opazoval samo tri ljudi, zato da bi lažje spremljal in si zapomnil njihovo vedenje, spreminjajoči se izraz na obrazu, govorico in pripombe. Če bi se osredotočil na vse, bi se mi vse razblinilo, je govoril iz pisateljske izkušnje.

Na poti po Ameriki sem se često zapletel v razgovor o njem. Navadno sem ga jaz omenil, sobesednik pa je živo poprijel.

Neki ameriški publicist ga je po njegovi nasilni smrti označil s kratkimi besedami:

»Vedno manj se je smejal!«

Leta 1930 je napisal svojo drugo knjigo *Smeh v džungli*, ki smo jo prebirali z živim zanimanjem. Ob njej in ob njegovem liku se je tedaj raznežil in razpisal Oton Župančič. Zaljubljen se je v njegov smeh in z žalostjo ugotavljal, da je v tedanji slovenski literaturi smeh zamrl. Avtor *Smeha v džungli* pravi na koncu, ko pripelje h kraju vrtoglave usode ljudi, ki jih je zgrabila velika gospodarska kriza, da je njega samega smeh minil. Prav v tej hudi krizi ga je minil. »Vedno manj se je smejal.«

Ko sem ga srečaval leta 1949 v Jugoslaviji, je bil resnoben, dasi se je še vedno rad dolgo in od srca smejal.

Prav v letih, ko bi potreboval največ miru, da bi se mogel osredotočiti na svoje literarno in politično delo ter bi hkrati bolj skrbel za zdravje, prav v teh letih mu je usoda namenila najzahtevnejše ure v življenju. Ljudje, s katerimi je bil sodeloval, so mi naštevali vzroke njegovih depresij po drugi vojni. Vzdušje je bilo naelektreno do skrajnih meja. Protikomunistična in protinapredna histerija je naraščala od dne do dne. Korejska vojna je še močneje vznemirila duhove. Senator McCarthy in njegov Un-American Activities Committee je grozil tudi Adamiču. Živel je v trajni bojazni, da ga bodo lepega dne aretirali. Če hočeš ustvarjati, pa moraš biti miren, spočit, varen. Poleg tega te delo ne sme priganjati. Koliko vsega tega je potrebno! Seveda se velika dela porodijo tudi v prav nasprotnih vzdušjih, toda navadno z življenjskimi žrtvami in v izjemnih primerih.

Prijatelj Janko Rogelj mi je v Clevelandu pokazal drugi del njegove zadnje knjige *Orel in korenine*, del, ki ni nikoli izšel. To je pravi rokopolis

v nastajanju. Strani so tipkane komaj do polovice, tako da je dovolj prostora za pripombe in nove vložke. Teh ni malo. Zapisoval jih je s tanko priostrenim svinčnikom. Delo je izredno ostra kritika političnih razmer v »zamotanem delu sveta« okrog leta 1950 ter poskus historične analize antikomunizma.

»Če me hoče zaslišati senator McCarthy ali 'Un-American Activities Committee', naj kar pošlje sodno pozivnico, za karkoli hoče. Pripravljen sem in natančen odgovor imam, ki jim ga lahko dam pod prisego. Moj odgovor se glasi: 'Kaj mislite s tem, ko me vprašujete, ali sem komunist? Ali veste, kaj govorite? Jaz ne vem. Če menite, da sem član ameriške komunistične stranke ali kake druge komunistične skupine na svetu, potem je moj odgovor: NE! — Sedaj še ne. Če pa se bo ta histerija še nadaljevala, se bom prišel ozirati naokoli in postanem član kakršnekolikoli skupine, ki pa mora biti proti vsem tistim, ki danes ustvarjajo to histerijo. Če je moj odgovor zaničevanje ali prezir sodne oblasti, potem opustite vsakršno sodno obravnavo ter bodite odkritosrčni v razlogih, zaradi katerih me hočete vreči v ječo. Prav nič me ne skrbi, kako dolgo ostanem tam.«

Lov na čarovnice, ki ga Adamič primerja z našo obznano, je grozil, da postane totalitaren. To je bilo zaradi odpora doma in v svetu tedaj nemo-goče, a vendarle deloma uresničljivo. Adamič je spadal v vrsto mož, zoper katere jim je uspelo skleniti obroč okrog njih. Založniki mu niso več tiskali knjig. Res je, da že deset let ali še več ni napisal ničesar literarnega, posvečal se je pač politiki, bila je vojna, SANS, nemirni povojni svet, ki se ni mogel umiriti. Posvečal se je publicistiki in zlasti akciji. Toda če bi založniki hoteli, bi lahko tiskali njegove stare dobre knjige. Vmes je bila tudi afera s Churchillovo tožbo zoper neki odlomek v njegovi Večerji v Beli hiši. Harper & Brothers je moral plačati Churchillu 20.000 dolarjev odškodnine; odvetniki, ki so s pravne strani pregledovali tekst, pač niso bili dovolj previdni.* In tako je prišlo do preloma med njim in Harperjem, čeprav je zatrjeval, da je imel Harper z njegovimi knjigami četrto milijona dolarjev dobička. Ta vsota je zelo visoka, toda če pomislimo na to, da je imel vsak ameriški vojak, ki je bil določen za nameravano, a pozneje opuščeno invazijo na Balkan, pri sebi tudi njegovo knjigo *Native's Return*, nam bo gornji podatek bolj razumljiv. Po vsej

* Inkriminirani tekst, ki je pod črto na straneh 151—152, se glasi:

»Kakor je Drew Pearson v enem svojih stolpcev zgodaj v letu 1945 odkril, so bili nagibi angleške politike v Grčiji vsaj delno povezani z okoliščino, da je Hambro's Bank, London, glavni angleški upnik Grčije (ki je prejemal do 17 % na svoja posojila; grški levičarji — EAM — pa so hoteli ta odstotek znižati na 5 %), bila v letu 1912 s svojim jamstvom rešila Winstona Churchilla bankrotstva. Angleška politika v Grčiji je bila nemara tudi v zvezi s sorodstvom med grškim kraljem Jurijem in angleškim kraljem Jurijem. Seveda pa je glavni razlog te politike v legi Grčije ob »življenjski črti«, ki veže Britanijo z njenim imperijem na Vzhodu in v Vzhodni Afriki.«

Adamič je bil tedaj še prepričan, da se bo povojna ameriška svetovna politika bistveno ločila od angleške, Rooseveltova od Churchillove. V tem razlikovanju je tudi ozadje pravde okrog Večerje v Beli hiši. V drugem delu knjige Orel in korenine, ki je ostala torzo in še ni bila izdana, se Adamič srdito spopada z novimi konservativci, ki so spet obračali jadra ameriške svetovne politike v Churchillovo smer. Razlikovanje, koncipirano v Večerji v Beli hiši, je prej ko slej vsebina ameriške svetovne politike; trenutno — 1965 — z močno poudarjeno težnjo, zoper katero je naperjena Adamičeva knjiga.

priliki je bilo pri Harperju glavno to, da je bilo njegovo ime sedaj na proskripcijski listi. Zlati časi, ko so bile njegove knjige zaželeni na pisalni mizi v Beli hiši, so minili, Roosevelt mrtev in njegovi sodelavci odrinjeni.

In tako je pričel vnovič boj za obstanek, za življenje, za novo afirmacijo.

Nekoč je zmogel vse. Po vsem »kontinentu« je imel razpredeno lastno mrežo dopisnikov in sodelavcev, ki mu je pomagala pri pisanju. Energija in volja sta bili neizčrpnii. Sedaj si je pomagal s tabletami, bil je nespočit in živčen. Prav v dneh, ki so terjali največji napor, so mu moči polagoma popuščale. So bili tega krivi napor, ki jih je prestal, ali tedanje nepretrgano delo? Vedno bolj je držalo, da je zaspal s tabletami in jih prav tako jemal, da je lahko delal. Je bil vzrok pritisk histerikov, ki je zamenjal nekdanje spodbudno ozračje?

K vsemu temu so se pridružile še nove težave. Nekateri prijatelji iz Jugoslavije, s katerimi si je po vrnitvi dopisoval, so mu neredno odgovarjali. Tudi to ga je vznemirjalo. Vrh vsega pa je pričela nanovo bolehati žena Stella. Zdravniki so bili nemočni. Brž ko se je raznesel glas, da bo napisal knjigo o novi Jugoslaviji, so pričela prihajati grozilna pisma. Stella, ki mu je odpirala pošto, mu jih je prikrivala. Toda ležala so ji na duši in bolela so jo. Bala se je zanj. Bolezen jo je mučila bolj in bolj, mogoče tudi pod vplivom vsega tega. Pozneje, ko so sovražniki prenehali pisariti grozilna pisma in so ga do nezvesti pretepli, ji je spet on to prikril. Bal se je, da bi se ji zdravje še bolj poslabšalo.

Sploh se je z novo knjigo vse spremenilo. Prej so nasprotniki kričali, zdaj besneli. Zahteve do njega — kot pisatelja — pa so bile nenadno mnogo večje. Snov o novih razmerah v Jugoslaviji mu je bila odkritje. Doma je bil v ameriških. Jezik, v katerem je razmišljal in se izražal, je bil angleški. Navzel se je nove mentalitete, psihologije, oblik boja in pristopa k stvarim na ameriški način. Na domače razmere so ga vezali le mati, zgodnja mladost in kratko bivanje v stari Jugoslaviji. Zdaj pa je bila vmes dolgotrajna vojna in revolucija, v kateri so doma zrasi novi ljudje in so se oblikovali življenje, miselni svet in psihologija, v katerih mu je bilo toliko novega. Vse to je terjalo že samo po sebi najintenzivnejšo koncentracijo, da bi se vživel, ujel in obdelal ne le tisto, kar so mu pripovedovali o zunanjih dogodkih, marveč da bi segel globlje v zgodovinske procese in tudi v psihološka dogajanja, kolikor bi mu to bilo mogoče spričo specifičnosti in edinstvenosti doživetega. Po petkrat je moral prebrati kak zapissek, ki si ga je bil na poti bežno zabeležil, da si ga je sedaj krepko vtisnil v spomin in primerno obdelal. »Obe, tajnica in moja žena, ki se počuti bolje, tipkata po pet do šest ur na dan. Jaz vstajam ob pol treh ali treh zjutraj in delam do osme ali devete ure...« Tako piše prijatelju Roglju jeseni 1949 kmalu po vrnitvi iz Jugoslavije, torej ko je pričel pisati knjigo in urejati zapiske. In nazadnje, ko je knjiga dobila že dokončno obliko, v maju 1951, mu sporoča tole: »Bolan sem; preveč sem delal. Zaostal sem skoro za tri ali štiri tedne z urejanjem knjige. Najbrž se ne vrnem domov pred junijem... Oprosti mi, da ti tako malo pišem. Moram varčevati energijo. To je veliko delo... Povem ti, ta knjiga me je skoraj ubila.«

In spet na drugem mestu: »To je moje največje in najboljše delo. Upam, da bo moja moč vzdržala.«

Iz korespondence, ki je ohranjena, so razvidne njena geneza in okoliščine, v katerih je nastajala. Sam je rad govoril, da je njegovo pisanje podobno

partiji šaha sredi topovskih salv. Kolikokrat so mu eksplozije premetale figure! Moral je na pamet obnoviti pozicijo, da je lahko nadaljeval. Tedaj se je bila razvnela korejska vojna.

Zavedal se je, da je vrednost knjige v njeni aktualnosti. Tudi zato je hitel. Pa sploh je bil navajen delati hitro. Prej ko bo izšla, bolj bo učinkovala. V resnici jo je izdal Doubleday 22. maja 1952, torej dve leti pozneje in skoraj leto dni po njegovi smrti. Izšel je samo prvi del, drugega dela avtor ni dokončno pripravil za tisk. No, prvi je bil najvažnejši: ukvarjal se je z Jugoslavijo.

Kaj se je dogajalo v izgubljenem intermezzu dveh let? Avtor je knjigo pravočasno pripravil. Spadal je v vrsto tistih, ki jih peče en sam dan zamujene-
nega roka, kaj šele meseci in leta! V tem intermezzu se je odvil ples čarovnic. Višek je bil nemi prizor: goreča hiša in garaža v Milfordu; v dimu in v ognju sredi prazne sobe pa še topel mrlič na divanu s kroglo v možganih in s puško čez kolena.

Datum: 4. september 1951.

»Zakaj je odšel sam na samotno farmo? Saj so mu pravkar izbili zob in ga do nezvesti pretepli!« sem vpraševal prijatelja Roglja.

»Imel je tri možnosti: odpotovati v Jugoslavijo, priskrbeti si privatno zaščito ali pa živeti skrit, *in c o g n i t o*, v New Yorku. Toda pošta?« je skočil, ko so mu predlagali zadnje. In spet ni nič ukrenil.

»Je upal, da se bo vnovič izvlekel?«

»Dotlej se je še vedno.«

»Jaz ga razumem. Pošta mu je pomenila zelo veliko, saj je nekoč največ delal prav s pismenimi stiki, ki jih je razpredel po vsej Ameriki.«

»Bil je velik optimist —«

»Prevelik!«

Preganjanje, ki se je končalo 4. septembra 1951, se je pričelo na drugem koncu mnogo prej. V njegovi korespondenci z dne 20. aprila 1950 je tale odlomek:

»Obveščen sem bil, da pripravlja neka katoliška skupina, ki sodeluje z republikanci, s senatorjem McCarthyjem iz Wisconsina, načrte, da bi se dogodilo meni isto, kar delajo sedaj z Ownom Lattimorom, in da bom poklican na preiskavo ali nekaj podobnega v juniju ali juliju. Njih namen je, da prestrašijo založnike in knjigarne.«

Doubleday je najbogatejša ameriška založba. Tam ne poznajo sentimentalnosti. Imajo papirnice, tiskarne, knjigarne po vsej državi, manjkajo jim samo še kanadski gozdovi. Če kakemu drugemu založniku omenite ime Doubleday, zamahne z roko: »To je čisti business!« Sicer pa izdajajo tudi dobre knjige, če le gredo v denar. In taka je bila njegova nova knjiga, ampak...

Ko je posegel vmes senator iz Wisconsina, se je založnik pričel obotavljati. Zaželel je, da bi avtor prilagodil delo novim okoliščinam. Ta se je nerad lotil tega, saj je vedel, da bo to knjigi samo škodovalo, toda najpomembneje je bilo, da je ne bi bistveno spreminjal. Doubleday je hotel počakati in videti, v kakšni smeri se bo razvijala ameriška politika do Jugoslavije v njenem novem položaju.

Vse to so končno pretehtali in razbistrili. McCarthy je izgubil bitko. Jugoslavija je utrdila svoje nove zveze. Nova ameriška politika do nje je postala stalnejša in jasnejša. Knjiga je lahko izšla. Toda avtor je bil medtem že skoraj leto dni v grobu.

Adamičevo delo je potekalo v načrtih in zamislih o novih knjigah. Nekatere so se mu samo porodile v glavi in ga v trenutku prevzele. Na nekatere pa se je resno pripravljala leta in leta. Skrbno je iskal, zbiral in urejal gradivo, razmišljal o glavnih junakih, o stilu, o »ideji«. Kadar je ujel pravi čas in je dozorelo v njem, se je lotil pisanja. Med take, dolga leta pripravljane knjige, ki pa je ni nikoli napisal, sodi roman z delovnim naslovom *Izobraževanje Mihaela Novaka*. Skozi prizmo slovenskega izseljenca, ki začne kot mlad, polpismen kovaški pomočnik, bi opisal zadnjega pol stoletja ZDA, podobno kot nekoč v drugi dobi njegov učitelj, pisatelj Henry Adams. Mladi Novak se prerine skozi džunglo, se uveljavi, postane tovarnar — producent najrazličnejšega orožja, milijonar in primer, kaj lahko v Ameriki dosežeš, če imaš srečo, če si uspešen in ... seveda, če imaš še drugačne, čedne in nečedne poslovne sposobnosti. Leta 1930, preda dobro idočo tovarno Newman Tools, Inc. (tako se je preimenoval v kampanji za amerikanizacijo tujih imen, saj je tudi to pomagalo k uspehu, čeprav je bilo smešno) svojima sinovoma in se upokoji.

V njem pa je živel od rane mladosti še drugi Novak: modrijan, poet, fant s pohlepnim duhom in ostrim čutom opazovanja. Dokler je delal, posloval in zbiral milijone, so bile te lastnosti odrinjene, le tu in tam so se zableščale v surovi tekmi in konkurenci kot prebliski izredne razumnosti in dobrohotnosti. Ko pa se prične starati in doživljati osebne krize in krize družbe, v kateri je zasijal kot zvezda, zaživi v njem drugi Novak. »Kakšna je prihodnost Amerike, ki obožuje fantastične dobičke? Kdo sem sploh?« Prišla je brezposelnost, depresija ... »Kaj sedaj? Ali je svobodna podjetnost res — svobodna? In kaj pomenijo dogodki v Evropi? Mussolini in Hitler? Kakšna je resnica o Rusiji in Jugoslaviji, ki sedaj vključuje tudi Slovenijo? Kaj se godi tam? ... Nova doba atomske energije je prihajala. Kaj vse prinaša svetu? Obžaluje, da tega ne bo dočakal. Kaj je z Američanom in sploh s človekom sredi dvajsetega stoletja? Kaj n a j bi bilo z njim?

Tako se sprašuje Newman, ki se spet preimenuje v Novaka.

Stari mož gre na pot okrog sveta, požira knjige, se ukvarja s pisanjem, razmišlja, se udeležuje kampanj za ponovno Rooseveltovo izvolitev in spoznava male in velike ljudi v Evropi in v Ameriki. »Sedaj ima dovolj časa, da pregleđa in uredi svoje življenjsko knjigovodstvo ter najde sam sebe. Ko se je upokojil, je dosegel višek svojega življenja,« pravi avtor. Leta 1949 Novak umre v starosti 73 let.

V Novaku so zgoščene poteze mnogih ljudi, tudi marsikaj avtobiografskega mu je pisatelj pridal. Včasih naletimo na razpoloženja, ki jih poznamo iz Smeha v džungli. Srečujemo se z junakovimi začudenji, radovednostmi in zanimanjem samorastnika, pohlepnega iskalca resnice o sebi in o človeku dvajsetega stoletja. Louis je ob neki priložnosti dejal, da bo v zadnjih poglavjih uporabil tudi lastne življenjske izkušnje, opazovanja in misli. Tudi pri oblikovanju zamotanega, zahtevnega Novakovega lika bi mu močno pomagala odlika, o kateri je zapisal Carey Mc Williams, ki mu sicer ni bil naklonjen:

»Ne poznam človeka, ki bi bil tako izredno nadarjen za odkrivanje značajev, kot je to Adamič.«

Kako temeljito se je loteval trdih in včasih za pisatelja zelo težavnih orehov kaže tale primer: v prvem poglavju naj bi »pričaral«¹ vzdušje in patino stare kranjske vaške kovačije, iz katere je Mihael Novak izšel. Kar zajeceljal je od veselja in zanimanja, ko mu je prijatelj Rogelj povedal, da je nekoč napisal črtico Pri vaškem kovaču; to je bil spomin izseljenca Roglja na domačijo in na očeta, tudi kovača. V nekaj dneh mu je črtico poiskal. Adamič mu je pozneje odpisal, da mu je pomagala, le za nekatere izraze, ki so bili bolj krajevni, ni vedel, kako bi jih prevedel v angleščino.

Roman se na koncu ustavlja pri petih Novakovih otrocih. Dva sinova prevzameta tovarno. Sta milijonarja, konservativca. Tretji je fizik, pri njem prisluhne pravljici o atomski moči in o prihodnosti tehnike. Četrti je bil leta 1943 pri narodnoosvobodilni vojski v Jugoslaviji in 1944 in 1945 na Kitajskem. Ko pride domov, je polnokrven levičar, kritičen, oster do bratov, milijonarjev. Hči se poroči s kongresnikom, ki je član Un-American Activities Committeeja. To so značilne usode. Vse je razbito. »Paraliza ameriške sile«, tako je Kennan krstil tako stanje v politiki. Mogoče pa je prav v teh razliknostih in v nasprotjih jedro, ki vliva upanje v »zamotani del sveta«.

V decembru 1948. se je Adamič odločil za daljše potovanje v Evropo in morebiti tudi v Azijo, privlačila ga je Indija. K temu ga je spodbujalo pisanje novega romana. Med priprave za novo knjigo je spadalo svetovno potovanje, podobno Novakovemu. Seveda je bila prva postaja na poti Jugoslavija. V mislih pa je imel tudi to, da bi popisal človeka, ki pozna Ameriko, Sovjetsko zvezo, Jugoslavijo in morda še kako deželo, kjer se dogajajo nove stvari, o katerih je čutil, da bi utegnile odločilno vplivati na svetovno dogajanje. Samorastnik je venomer rasel.

Dogodki 1949. so mu neprestano spreminjali načrt. S potovanjem v Sovjetsko zvezo ni bilo nič, ker so nastale nepremagljive ovire z vizumom. Stara domovina pa ga je presenetila in priklenila. Prvine, ki so tu prebile led, so ga vsega zaposlile in ohrabile. Odložil je Izobraževanje Mihaela Novaka na bolj mirne čase in pričel pripravljati knjigo o Titu. Seveda je bilo pol leta, kolikor je bil tu, dosti premalo, da bi doumel vse ljudi, ki jih je srečaval, in se poglobil v vsa dogajanja. Nekatere osebnosti postavi v pravo luč samo daljši čas; kratko srečanje in prvi vtis sta lahko močno varljiva. Toda kljub temu je vulkan dejstev in impresij, ki ga pomeni njegova obsežna knjiga, daleč daleč največ in najtemeljitejše, kar je napisanega o nas na zahodni hemisferi v tistem »zamotanem času«. O tej knjigi ni premišljal leta in leta kot o mnogih drugih, hitel je, čeravno mu je bilo gradivo fantastično novo in ga je bilo za tri debele knjige. Delo je zasičeno s srečanji z najrazličnejšimi zanimivimi ljudmi. Včasih jih oriše bežno, zanaša se na prvi vtis. Način, ki pri njem ni pogost, že sam po sebi utegne privedi do zmot in do pre nagljenih ocen. Toda vse to ni najvažnejše. Tudi ni pomembno, da so v knjigi nekatere pomote, čeravno je bil pedanten zapisovalec zgodovinskih podrobnosti. Predobro je vedel, da je v hipu, ko je šlo za biti ali ne biti »old country«, naglica najžlahtnejša prvina. Vrgel se je z vso zagrizeno vnemo in ambicijo v to, da bi bil mož na mestu — o pravem času. Ko ne bi bil posegel vmes zloglasni senator iz Wisconsina, bi delo nemara izšlo že poleti 1950, torej skoraj dve leti poprej.

Njegova smrt je še vedno skrivnost. Samomor? Politični umor? S katere strani? Znani sta dve vrsti dejstev: dogodki, ki so se pripetili pred tem, in nekatera znamenja ob smrti. Znan je tudi čas smrti in okoliščin, v kakršnih je tedaj živel.

Napadali so ga s treh strani: kvizlinški begunski emigranti, protikomunistični histeriki, zbrani okrog *Un-American Activities Committeeja*, in stalinisti.

Uradni obtoževalci so mu grozili s preiskavo, s prepovedjo knjige in z zaporom. Drugi, zlasti emigranti, pa s smrtjo. Grožnje s smrtjo mu niso bile nič novega. Ko je pred drugo vojno napisal knjigo *Native's Return* z znanim poglavjem zoper kralja diktatorja Aleksandra I., so prav tako deževala grozilna pisma. Damoklejev meč maščevanja mu je slej ko prej visel nad glavo.

To pot so se drznili iti dalje: dvakrat so se štirje neznani moški zglasili pri njem na domu v Milfordu in mu zagrozili, da ga bodo ubili, če ne bo nehal pisati. To je bilo leta 1950, ko je knjigo že popravljaj. Umaknil se je v Kalifornijo, na Manhattan Beach, ker je upal, da bo tam delal bolj v miru. Tam pa je sledil tretji najhujši »obisk«. Pretolkli so ga do nezvesti. Pričeli so izpolnjevati grožnje. Tudi na Pacifiku ni našel miru. Spet se je vrnil na Atlantik.

»Si koga videl?« je vprašal prijatelja Roglja, ko ga je ta obiskal v hotelu v Clevelandu po vrnitvi iz Kalifornije.

»So vrata dobro zaklenjena?«

Pogovarjala sta se sedem ur za skrbno zaklenjenimi vrati. Bil je smrtno blede, pretolčen, z izbitim zobom, s podplutbami po vsem telesu. Stari prijatelj ni smel oditi.

»Na poti v New York me bodo ubili!«

»Telefoniraj mi —«

»Telefoniral ti bom!«

Ko sta zapustila hotelsko sobo, sta se najprej razgledala po hodniku.

To je bilo njuno zadnje srečanje poleti 1951.

Še mu je telefoniral, koder je potoval. Tako mu je dajal vedeti, da še živi.

Če knjigo izdate, vas ubijemo!«

Tedaj se je ozračje v State Departementu že zbistnilo, izid knjige je bil zagotovljen, *Un-American Activities Committee* poražen. Ni izgubil bitke na političnem torišču. Nasprotnikom je preostalo zadnje sredstvo. Dela niso mogli preprečiti, pa so se maščevali. To govori za hipotezo o umoru.

Tudi čas smrti — 4. september 1951 — je njej v prid. Tedaj je bila knjiga napisana (prvi in glavni del, ki je samostojna celota). Avtorjeve delovne muke so bile »kraj. Uspel je. Razlogov za obup zaradi neizpolnjive ali neizpolnjene naloge ni bilo. Ko bi še zadnjič prebral rokopis in opravil manjše spremembe, bi odpotoval v Evropo. Taki so bili njegovi načrti.

In okoliščine ob smrti? Rogelj trdi, da je imel na zatilniku veliko rano, ki jo je moral dobiti pred smrtnim strelom. Stelling brat, prilagodljivec, ki se je težko prebijal in ni gojil nikakršnih simpatij za svakova literarna in politična prizadevanja, ni pustil užaloščene vdove k mrtvemu možu. Le nekaj minut pred pogrebom jo je pripeljal z avtom. Nemara ji je govoril: »To je strašno! To bi te do kraja razburilo in uničilo.« Morda je res mislil tako. So pa ljudje,

ki pravijo, da ji je hotel preprečiti, da bi ga videla. Rana na glavi bi ji utegnila zbuditi dvom o uradni verziji.

Najbrž imajo prav tisti, ki zatrjujejo, da sedaj ni najvažnejše to, ali je slo za umor ali samomor, ki se nekaterim zdi verjeten, saj mu ni bilo več obstanka sredi pritiskov in intrig z leve in z desne. Se ob podobnih priložnostih včasih res ne izgubljam in ne pretiravamo zanimanja za manj pomembna znamenja, pri tem pa nehote zanemarimo dejanskega moralnega zločinca? Noč, v katero so zaviti dogodki v Milfordu, morda ne bo trajala večno, pa naj nekateri še tako obvladajo večino prikrivanja nenadnih smrti. Kako je nekdo umrl? Kateri sovražniki so bili vmes? Kam preusmeriti pozornost prizadetih in javnosti? Tisti, ki hočejo vse to prikriti, so spretni in izkušeni. Tisti, ki naj bi nalili čistega vina, pa često površni in nezainteresirani.

Za naše predstave je bilo nerazumljivo ravnanje policije države New Jersey in zvezne policije FBI. Vatro J. Grill piše o vsem tem ob peti obletnici Adamičeve smrti:

...zakaj niso ameriške oblasti nikoli napravile nobenih nadaljnjih korakov, da bi razrešile »skrivnost« Adamičeve smrti? Zakaj na primer ni zvezna preiskovalna služba, znameniti FBI, nikoli posegla v ta primer? Zakaj so se federalni organi zadovoljili s tem, kar je po površni preiskavi razglasila policija države New Jersey, ki za kaj takega ni niti usposobljena in tudi ni imela volje, da bi se spuščala v stvar, ki ji očitno ni bila dorasla? To vprašanje je vznemirjalo vsaj enega ameriškega političnega publicista, ki se je na splošno zanimal za delovanje Stalinovih agentov v Ameriki, pa se je sam lotil stvari in skušal priti do dna okoliščinam Adamičeve smrti. Emile C. Schurmacher je o tem napisal članek, ki je bil v maju 1952 objavljen v mesečniku Stag. Kaj je odkril ta ameriški publicist?

Po presoji vseh evidenčnih faktorjev prihaja do zaključka, da formalna ugotovitev policije države New Jersey, da gre za samomor, ne prenese kritične analize oziroma da je docela špekulativna. V svoji privatni preiskavi je prišel na sled delno sežganemu listu z Adamičevo lastnoročno pisavo, kjer so stale tele čitljive besede: »...seveda on bi rad, da bi jih povabil v Milford. Daj, upaj z menoj, Louise, da bom kmalu spet krepak in močan. Komaj čakam, da bi...«. Ali bi človek, ki si misli vzeti življenje, pisal, da komaj čaka? vprašuje člankar v magazinu Stag. Ker pri organih države New Jersey člankar ni našel nobene volje, da bi v vse to globlje posegli, se je obrnil na organe FBI v Washingtonu. Agente FBI je naravnost vprašal, zakaj niso uvedli nobene preiskave glede Adamičeve smrti. Odgovor, ki sem ga dobil, me je osupnil, piše publicist Schurmacher.

„Mi nismo začeli nobene preiskave glede na Adamičev primer“, je dejal zastopnik FBI. „Uradno nas tudi ne zanima. Stvar sodi v pristojnost policije države New Jersey.“

„Kaj pa, če so Adamiča ubili agenti NKVD?“ je vprašal ameriški publicist.

„Nas še vedno ne bi zanimalo,“ je odvrnil zastopnik FBI odločno. „Mi posežemo v kak primer le tedaj, kadar gre za notranjo varnost Združenih držav. Ze tako imamo dela čez glavo s takimi primeri...“

„Ali bi hoteli to ponoviti?“ je očitno nejeverno vprašal Schurmacher. Zastopnik FBI je to storil.*.

* Enakopravnost, 31. avgust 1956.

»Zakaj ni živel vsaj nekaj časa incognito?« sem se vnovič spraševal.

V stari Jugoslaviji sem bil kot študent komunist instinktivno previden. Te previdnosti mi ni vcepila samo organizacija s svojimi navodili o konspiraciji, ampak tudi življenje samo; sam sem tako čutil in ravnal. Nekaj mesecev pred vojno smo bili tisti, ki so nas imeli na policijskih spisih, že v ilegali ali vsaj v nekakšni pollegali — živeli smo neprijavljeni, stalno menjavali kraj bivališča, se izogibali mestnih središč in si v organizaciji privzemali izmišljena imena. Z okupacijo smo vse te varnostne ukrepe samo izpopolnili in uporabili za mnogo širši krog ljudi. Pričeli smo uporabljati tudi ponarejene legitimacije. Adamič je vedel za vse to, saj smo mu pripovedovali o tej razpredeni »znanosti« konspiriranja, ki je mnogim rešila življenje; tudi pisal je o vsem tem, toda leta in leta je deloval in živel v povsem drugačnih okoliščinah. Javni legalni boji mu očitno niso izostrili tega čuta in mu niso vcepili navad, ki so pri nas izvirale z trajnega pritiska policijskih diktatur; tam bi morale biti usmerjene zlasti proti nakanam političnega podzemlja in njegovih opričnikov — gangsterjev. Bil je neustrašen in neustrašljiv, saj je kljub grožnjam še hitreje pisal, a manj oprezen. Bojeval se je odprto in naravnost. »Povedal bom svoje, drugi pa naj povedo, kar oni mislijo.« To izključno zaupanje v moč ideje so že mnogi pred njim in za njim plačali z glavo.

In nazadnje, ko je pisal to knjigo, je bil ta politični »maverick« precej — osamljen.

5

In tako je končno prav, da se za hip ustavimo pri tistem, ki ga je Louis predstavil svoji materi, ko sta jo 1949 obiskala na njegovem starem domu v Blatu pri Grosupljem, tisoče kilometrov od novega doma v Milfordu, z besedami:

»To je moj najboljši prijatelj v Ameriki, Janko Rogelj.«

Prijateljstvo se preizkuša v težavnih trenutkih, pravi star pregovor. To prijateljstvo pa prestaja najhujšo preizkušnjo po Lojzetovi smrti. Louis je mrtev že leta in leta, Janko pa je eden tistih redkih ljudi, ki stalno piše o njem, obuja spomine nanj, hrani njegovo obsežno korespondenco, da jo bo objavil, »ko pride čas«, in nadaljuje pravdo za resnico o prijatelju.

»Samo Rogelj in še peščica nekaternikov venomer goni svojo, vsi drugi pa mislimo, da gre za samomor!« mi je s kancem posmehljivega pomilovanja omenil neki izseljenec, rojak. »Samo ta...«

»Ta«, samouk pisatelj in pesnik, ki je vedno pisal samo v slovenščini in v svojih črticah in pesmicah obujal spomin na rodni kraj in na mladost pod Storžičem, odkoder se je bil izselil, je bil Louisov skromni učenec, zvesti sodelavec in skorajda oboževalec. Ni se mu približal v vsem tem, kar sodi v svet ameriškega Olimpa, ne v dejavnostih ne po občutku za aktualno. Družilo ju je nekaj, kar jima je bilo najbolj pri srcu: resnica; kadar sta čutila, da imata prav, nista popuščala.

Louis je vztrajal na svoji poti, Janko vztraja v obrambi prijateljevega dela. Zvest mu je kot tedaj, ko sta sedela skupaj v Sansu, Luis kot predsednik, on kot tajnik. Vedno se odziva hitro in ostro.

Ko so 1954. odkrili spominsko ploščo na njegovi rojstni hiši, je dnevni tisk zabeležil, da na slovesnosti ni bilo niti enega zastopnika slovenskih knji-

ževnikov. »Ali je to kulturni molk, povezan s tihim in očitnim bojkotom? Nekaj mora biti...« se sprašuje prizadeti pisatelj. — Menda so bile »vmes« majhne slabosti in nič »načelnega«.

Ko je skupina izseljencev pripravljala knjigo o zgodovini Slovencev v Ameriki, so mu povedali, da v njej ne bo ničesar o velikem pokojniku, češ da je še »sporna in kontroverzna osebnost«. Rogelj je pripisal to temu, da ga ne poznajo, zlasti ne novi emigranti, ali pa se ne upajo pisati o njem. Ponovno se je razpisal, kdo je bil in kako so ga cenili mnogi ugledni sodobniki. Vse je opremil s citati. Na koncu je pisal o njegovih trinajstih knjigah in se vpraševal:

»Ali ni to dovolj? Ali res nima prostora v zgodovini ameriških Slovencev?«

Hkrati pa skrbno beleži pohvale in poteze naklonjenosti. Nobena kretnja in nobena beseda ne uide njegovemu ostremu očesu, čeravno leta teko in obe prizorišči loči — Atlantik.

Kmalu po Adamičevi smrti piše njegovi materi v Blato:

»... Ali se še spominjate večera v mesecu aprilu 1949, ko sva z Lojzetom prišla v vašo hišo? ... Prinesli ste na mizo jabolko, kruha in pijače. S kakšnim užitkom je jedel jabolko iz materine roke ...

... Čital sem, da vas je Lojzetova smrt zelo vznemirila ... Bili ste njegova dobra in spoštovana mati. S kakšnim zanosom je govoril o vas. Še danes sem prepričan, da je bil v tistih trenutkih tako prisrčno nasmejan, kot je mogel biti le tedaj, ko sta vidva sama govorila in se smejala ...

Dne 4. septembra sem izvedel, da je umrl. Kako? Kdaj? Kje? Tako sem se izpraševal. Takoj sem bil prepričan, da so ga umorili. Vse preveč je ljubil življenje, vse preveč plodnih in ustvarjalnih načrtov je imel, da bi šel sam v smrt ...

Videl sem fotografije, ki jih je napravila policija. Ko sem gledal te slike, sem se še bolj pričel, da je bil umorjen ... Kdo ga je umoril? Gotovo tisti, ki so ga opominjali, naj preneha pisati svojo zadnjo knjigo ... Na glavi je imel zadaj še eno rano, ki so mu jo zadali, preden so ga ustrelili ...

Njegova žena Stella je že precej časa v Evropi. Ne vem, če namerava priti tudi v Slovenijo. Poslala mi je dopisnico iz Madrida ...

Drugo leto spet pridem ... Tedaj vas gotovo obiščem.

Lepo in iskreno vas pozdravljam ...«

Rogelj je to pismo objavil v izseljenskem tisku v Ameriki. Priključil mu je tudi poročilo o njegovi usodi: naslovljenka ga ni nikoli prebrala. Po daljšem trpljenju je odšla kmalu za sinom julija 1952.

Gledam in poslušam visokoraslega, koščenega starejšega moža svetlo-modrih, pobliskujočih se oči. Njegove navade so ameriške. Tudi širokokrajni klobuk in samozavestna nagla kretnja — pravi Amerikanec. Za spomin nam podari vsakemu dolarski bankovec. Več kot polovico njegovih pesmi in črtic pa oplaja svet pod Storžičem.

Tudi v vsem okrog Adamičeve zgodbe se skriva dvojni obraz te dežele. Ko se zdi, da se je nekje vse zavozlalo, se najde nekdo, ki začne klobčič odmotavati. Nimam v mislih skrivnosti iz Milforda, ki jo bo razkril čas, marveč to, da so spletni okrog Adamičevega lika trdovratno se ponavljajoči mit o »kontraverzni in sporni osebnosti«. Janko Rogelj je med prvimi, med našo emigracijo prav gotovo prvi, ki skuša to razbiti.

Adamičev literarni lik pa ima svoje »nasprotno« in »nekontroveržno« mesto v ameriški književnosti. Eden najpomembnejših sodobnih ameriških literarnih kritikov Burton Rascoe je napisal o »Moji Ameriki«: »To je knjiga, ki spada v vrsto odličnih avtobiografskih tekstov... Veliko delo.« Po biografskem leksikonu svetovne literature dvajsetega stoletja je Adamičevo mesto v ameriški literaturi »nenavadno, edinstveno« (»unique«). »Odkrit je, na videz fantovski, mlajši kot v resnici, privlačno plah, nezaupljiv...«*

6

Louis Adamič in Oton Župančič sta bila prijatelja. Slovenski poet je občudoval pri ameriškem pisatelju njegovo razgledanost in pisateljski talent, njegovo živost in smeh. Krstil ga je za »fanatika samovidstva«, ki verjame le to, kar občuti na lastni koži. To, kar so nekateri sodili, da je Adamičeva slabost — da ima namreč pomanjkljivo evropsko klasično izobrazbo in vzgojo — to mu je Oton štel skorajda v prid. »Dva kontinenta se moreta ogledovati v njegovem ostro brušenem zrcalu, in ni čuda, ako ga je — kolikor sem čul, čital nisem — ameriška kritika prištela med najboljša imena svoje književnosti... Velik pisatelj svetovne mere, tak, ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja...

...Nič apriorističnega mu ne moti sodbe. On ima pogum stopati pred stvari s prvim očesom, brez doktrin, s katerimi zastruplja evropska izobrazba nastajajoče pisateljske talente. Primum vivere, dein philosophari — je pri Adamiču psihološki fakt odločilnega pomena: prej je poznal svet, kot filozofijo o njem. Pri nas doma je to narobe. To ga v glavnem loči od Duhamela, bistrega opazovalca, ki ga pa težé vsi predsodki kulturne Francije in njene duševne preteklosti. Adamič se brani vsega prevzetega, vsega česar ne doživi prav na lastni koži, pravi fanatik samovidstva.**

Dvajset let je ločilo te Župančičeve zapise od dne Adamičeve smrti. V dvajsetih letih se je pisatelj, ki se je poprej ukvarjal predvsem z novo ameriško imigracijo iz evropskih dežel, razmahnil v proučevalca širokih tokov ameriškega in svetovnega dogajanja: neprestano se je vzpenjal kot jasnovidec, ki se je znašel v zamotanih labirintih zgodovinskih prelomnic in — kar je prav tako pomembno — takoj si je prizadeval za to, kar je spoznal. Tudi Amerika mu je postajala pretesna. Ne le »dva kontinenta«, ves svet naj bi se ogledal v njegovem »ostro brušenem zrcalu«. Pravil mi je, da bi rad upodobil junaka, ki bi bil tako rekoč doma v Sovjetski zvezi, Ameriki in Jugoslaviji. Če je le v manjši meri prispeval k temu, da so zavezniki opustili nameravani pohod na Balkan skozi ljubljanska vrata — v večji meri gre zahvala moči narodnoosvobodilnega gibanja in njegove vojske — je že samo to veliko uspešno dejanje. »Pustimo, tam bodo že sami opravili!« V takem in v podobnih primerih je ozadje nesoglasij in tožbe zaradi The Dinner at the White House. Njegovo delo je služilo politiki in literaturi. Tudi on je ovrigel ponavljajoče se misli o tem, da je to dvojje nezdružljivo v enem samem življenju. The Independent Woman mu je 1938 prisodila »veliko srce, sijajen um in literarno nadarjenost, ki ga je pridružila prvi vrsti ameriških pisateljev«.

* Twentieth Century Authors, New York, 1942, stran 5.

** Oton Župančič: Adamič in slovenstvo.

Po prepričanju ni bil marksist, dasi je poudarjal, da ve to in ono o marksizmu, trden pa je bil v tem, kdo so cokle napredovanja. Odkrival je zaviralce — histerike — antikomuniste, gangsterje in milijonarje, spletkarje — in se spopadal z njimi. Manj jasna mu je bila pot, ki pelje naprej, to mu je bilo najteže. Z upanjem se je oprijel novih naprednih gibanj. Adamičevo stališče je plod specifičnih ameriških intelektualnih razmer. In predvsem iz njihovega zornega kota ga lahko ocenjujemo. Čujmo, kaj pravi sam v neobjavljenem gradivu iz svoje zadnje knjige:

»Ko sem bil v novi Jugoslaviji (s tem dajem časopisnemu poročevalcu Westbrook Peglerju najmanj šest časopisnih kolon gradiva), mi je prišlo na misel tole: Ko bi bil ostal v rodni zemlji in tam živel, bi gotovo hotel postati član Komunistične partije Jugoslavije, kakršno sem videl kot Američan v letu 1949, in to z vsemi njenimi udarnimi učinki in njenimi manjšimi prevarami in napakami. Toda v mladostnih letih sem odšel v Ameriko in postal Američan. (Ne briga me prav nič, kaj mislita o mojem amerikanizmu Un-American Activities Committee ali Louis Budenz). V Ameriki sem postal, pa če sem bil slab ali dober, politični »maverick«. Stalno sem iskal ideje, dogodke in može, kot so Barth, Schweitzer, Malhiessen, Tillich, Nehru, Haldane, John Dewy, Carey McWilliams, Scott Nearing in tako dalje ter vedno presojal, kdo ima res kaj veljave in vrednosti v človeškem življenju«.

Zadnje besede v zadnji objavljeni knjigi so značilno njegove: »Klimaks je nabit z antiklimaksom. Ampak morda drži tudi obratno. Antiklimaks nosi v sebi klimaks. Samo, ali ni v našem času vsepovsod na pohodu antiklimaks? Ali pa se bo rodil nov klimaks? Ali je mogoče, da se rodi nova svoboda? Težko da. To je utopija, bi zavpili samozvani marksisti in histeriki »svobodnega gospodarstva«. Prav! Ampak, če se to ne bo zgodilo ...

In če bi se zgodilo, bi se moralo zgoditi vsepovsod, v bobneči industrijski revoluciji Amerike, v komaj razviti Jugoslaviji in tudi v Rusiji ... Ampak kako? Kako?»

V teh mislih je njegov intelektualni karakter. Bil je fanatik samovidstva; živel pa je v mejah, ki jih ni uspel prekoračiti. Jasnovidec je nekje taval v temi — »groping in the dark« — . »Kako? Kako?»

V »fanatizmu samovidstva« je bila njegova moč in nemoč, dvigal ga je in pritiskal k tlom. Mogoče bi se laže spoprijel z usodnim »kako« če bi samovidstvo v večji meri združeval s sodobno znanstveno mislijo, z ustvarjalnim marksizmom, o katerem je vedel »to in ono«. Seveda, ni dežele, v kateri bi bilo kaj takega teže kot v Ameriki v trenutku, ko je bil na pohodu »antiklimaks« in ko je socialistična misel izgubljala na pomenu. Ne mislim, da bi ga to obvarovalo nekaterih zmot in praznih upov, ki so v njegovem obširnem delu (končno se jim nihče ne more izogniti in ni zaščitnega sredstva pred njimi!), toda zdi se, da bi si zlasti na vprašanje, — »kako« — pred katerim se sam ustavlja — laže odgovoril.

Prikazoval se mi je med vožnjo skozi New Jersey, v Washingtonu, New Yorku, Chicagu, Clevelandu, v Kaliforniji. Njegova visoka postava se je v naglici pojavila na kamnitih stopnicah New York Library. Obraz izrazitega,

sproščeno nasmejanega intelektualca z zelo visokim čelom — pleša mu je spodjedala lasišče nad njim — se je prikazal izza zaves v Beli hiši.

Ves pretolčen, z izbitim zobom in v strahu, da ga bodo nazadnje le ubili, pride v Cleveland. Z vlažno roko preskuša, ali je zaklenil vrata hotelske sobe. Njegov smeh, ki ni bil nikoli naročeno vljuden ali posiljen, ampak naraven in sproščen, je zamrl. Ta smeh je nekoč osvajal. Župančič je opozarjal nanj svoje rojake, zlasti književnike, ki da so izgubili čut zanj.

Vidim ga v vlakih in na avtobusih, ko hiti iz kraja v kraj in išče miru in varnosti.

Taka je Amerika. Danes si izbranec, jutri zavrženec.

...Odpotoval bi v Jugoslavijo in v hipu bi bilo konec beganja in strahu. Kraje okrog Golnika imam zelo rad. Tam bi si postavil hišico, delal bi in živel pozneje v pokoju. Mnogo prijateljev imam tam, sprejeli bi me z odprtimi rokami in v pričakovanju, da ob mojih nazorih soočijo lastne in si skušajo razširiti vidike. Bil bi prava paša za njihovega pohlepnega duha. Na mah se mi ne bi bilo treba bati ne prihodnosti ne grozilcev. Tudi Amerika bi pridobila. Tam vedo malo o naših razmerah in perspektivah. Približal bi jim »zamotani del sveta«, ki se jim je v njihovem boju odmaknil, sicer pa jim ni bil nikoli močnejše pred očmi. Lahko bi izdal Orla in korenine v Parizu. Tudi od tam bi knjiga odmevala po svetu.

Toda tu okrog teh velikih mest kolosov sem odrasel, se uveljavil, se navadil vsega. Tej »džungli«, ki bo nekoč umetnina, sem dal svoja najlepša leta, moči, mladost. Pomagal sem graditi njene nebotičnike in avtomobilске ceste. Še kot deček sem bil v skupini, ki je tlakovala ulice. Prebil sem se in pričel pisati v angleščini. Razdal sem se v tistih trinajstih knjigah... Dynamite. My America, A nation of nations, Laughing in the jungle, Grandsons, Dinner at the white house... Samo My America ima čez šeststo strani... V Dinamitu sem se oddolžil ameriškim delavcem; iz njihovih vrst sem izšel... bil sem tekstilec... Zlil sem se v eno s tem hobnečim New Jerseyem in njegovimi ljudmi. Kje je idilični, arhaični dolenski svet, kje rodno Blato? Tudi tam bo zabobnelo — a sčasoma. Tu moram ostati, vztrajati, pa naj se zgodi, kar koli hoče. Tako najbolj koristim Jugoslaviji in Ameriki, obema, svetu... Kako naj sicer napišem knjigo o Novaku in še mnogo drugega?...

V Clevelandu in v Chicagu, v kulturnih domovih, kjer se zbira jo naši izseljenci, nisem videl na stenah njegove slike. Le v pogovorih so se ga spominjali. Fama »kontroverzne osebnosti« je nad njim. »Ni bil v redu!« mi pravi neki rojak funkcionar v izseljenskih organizacijah. Ko ga vprašam, v čem ni bil »v redu«, mi v odgovor nejevoljno zamomlja nekaj popolnoma nerazločnega. V vsem tem je mnogo nevednosti in konformizma. Šele v daljnem San Franciscu v kulturnem domu na Slovenian Hillu se mi je prismejal naproti njegov prijazen obraz.

Umrl je star dvainpetdeset let. Ko bi še živel, bi bil njegov opus še pomembnejši. Njegov duh se je ves začuden spet razgledoval. My America je bila že zgodovina. »My world« je bil tisti, ki ga je vzemiral in mu ni dal spati. Že je tonil v novem kaosu vtisov, prvih iskanj in razgledov. A nation of nations — to bi bili vsi narodi sveta v klimaksu, ki ga je pričakoval. Nekoč je v knjigi A nation of nations — narod narodov — osvetlil genezo ameriške nacije, zdaj bi se posvetil genezi narodov sveta, človeštva. Vsega tega ne bi dokončal sam, v enem življenju se ne da razčleniti in upodobiti dveh stoletij.

toda prišli bi drugi, ki bi svoje delo navezali tudi nanj in na nove svetovne spremembe.

Pred sabo sem videl zaskrbljeni obraz, ki je prežgodaj izgubil zdravo barvo, ko se je sklanjal noč in dan nad knjigami. Žal mi je, da ga nisem bolje poznal in da sem ga osebno spoznal šele po osvoboditvi. Ko sem se kot študent potikal po zaporih stare diktatorske Jugoslavije, je on izdal v Ameriki knjižico *Struggle*; v njej je bil drobec iz naše ilegalne kronike... Hudo mi je, da ne morem v Bloomsbury na njegov grob. Nekoč bo blagoslov za ta kraj, privabljal bo turiste... Sedaj pa nočejo popustiti, saj veje tam veter, nasproten Adamiču. »Antiklimaks«... Adamičeva moška beseda, ki bi goreče seznanjala Ameriko z resnico o nas, je utihnila. Slišimo nevtralne, pričakujoče, rahlo in odločno naklonjene glasove, tudi močno prijateljske (za sovražne mi ni mar!), toda vsem smo daljni, slabo proučeni in teže razumljivi. Dobrega poznavalca, kakršen je bil Louis, kljub temu, da je bil tudi on pristen Amerikanec, za zdaj ni. Umrl je veliki Jugoslovan v Ameriki in veliki Amerikanec v Jugoslaviji, »komunistični agent« v Ameriki in »ameriški agent« marsikje izven nje, »renegat slovenstva« in »izdajalec Amerike«, visoki intelektualec med izseljenci in prizadevni samouk brez solidne klasične izobrazbe med akademiki, pisatelj med publicisti in publicist med pisatelji. Koliko protislovnih napadov in laskavih besed! Mnoge so krivične, mnoge nepomembne! V nekaterih pa je zrno, ki je pripomoglo k njegovi tragediji.

Naš čas pa njegovi smrti navkljub poraja ljudi, kakršen je bil Adamič. Njegovo mesto je med pionirskimi kulturnimi liki novega »klimaksa«, ki si utira pot po vsem svetu...

Ivan Bratko

JEZIK IZ SRCA

Iz pogovora z Rihardom Jakopičem
Ob dvaindvajsetletnici njegove smrti

(Konec)

O politiki

76

Iz zgodovine vidimo, da je človeštvo napredovalo samo takrat, kadar sta zmagovali pamet in težnja po duhovnem izboljšanju človeškega življenja, ker samo v duhu je naše življenje.

77

Politika naj bi bila »skrb za narodov blago«. Glede na to, kar moramo gledati dan za dnem, je pa politika skrb za blago narodovih zajedalcev. Poglejte v dogodke evropskih držav! Poglejte v Ameriko, pogledajte v Azijo! Kaj pravite k temu, da priznavata Francija in Anglija okupacijo Abesinije? Kaj mislite o dogodkih v Španiji? Vprašam vas s človeškega, ne s političnega stališča.